

MACARİSTAN'DA TÜRKLERİN MÜLK SİSTEMİ

Fekete Lajos

Osmanlı İmparatorluğu iki türlü bünyeye sahip coğrafi birliklerden yâni merkezî idare sistemine doğrudan doğruya bağlı eyaletlerden ve dahilî idarelerin otonom bırakılmış tâbî' beyliklerden teşekkül ediyordu. Birinciler İmparatorluğun bünyesini teşkil ettikleri gibi ikinciler'de dış Müdafaa hattını vücuda getiriyordu ki, bu hat dışarıya doğru kendi hudutlarıyla devletin iç kısımlarını çerçevelemekte ve haricî düşmanlara karşı onu muhafaza etmekte idi.

İmparatorluğun gerek dahilî gerek hudut mntakalarındaki bu memleketleri gözden geçirince, bu iki türlü organik birliğin yekdiğerlerinin yanında yer aldığını açıkca görüyoruz. En kıymetli Afrika vilâyeti olan Mısır başlangıçtan beri hususî bir an'aneye malikti. Diğer Afrika eyaletleri ise uzaklıklarına göre Babîaliye gevşek bağlarla bağlı idi ve onun emirlerini mahallî rüesâ vasıtasıyla tatbik ettiriyordu¹. Aynı suretle uzak Arabistanda, bilhassa kürd beylerinin bir zincir teşkil ederek İmparatorluğun iç bünyesini komşu devletlerden ayırdığı İran ve Kafkas hudutlarında da

¹ *Török Birtokrendszer a hodolt Magyarországon, (Ertegezetek, A Történe tudományok Köréből, XXV. Budapest, 1940) isimli makaleden M. Tayyib Gökbilgin tarafından tercüme edilmiştir.*

² Bu tâbî devletler denince bundan evvelâ hükümet edenleri (Reisleri, hâkimleri) kestediyorum. Meselâ Erdel beyliği ve Erdel beyi de böyledir. Ali Aynî'nin tarihî eserinin bunları İmparatorluğun kısımları arasında kaydettiği ve bu beyliklerin miras suretiyle babadan evlâda intikal eylediğini bildirdiği malumdur. Bunlardan daha aşağı derecede fakat bir dereceye kadar müstakil olan daha küçük birlikleri mülkiyet, yurtluk ocaklık tabiri altında ifade edilen guruplar teşkil ediyorlardı ki, bunlar daha ziyade devletin şark hudutlarında Kafkasya'da Gence'den (Elisabetpol) Mezopotamya'ya kadar yerlerdeki kürt kabilelerinde beylerinin derecesi ve hususi vaziyetleri kat'i şekilde tesbit edilmiştir.

buna benzer bir vaziyeti müşahede ediyoruz. Nihayet şimal uçlarda Karadeniz sahillerinde, Kırım hanlığı Rus steplerine doğru bunun bir ilâvesidir. Eflak, Bogdan ise kısmen müstakil devletler olarak görünmekte idiler. Hattâ böyle az çok serbest bırakılmış yerleri mevzii olarak başka yerde de görüyoruz. Raguza ile Ege denizindeki Adalar arasında tesadüfen seçilmiş iki tanesi Naxos (Nakşa) ve Paros da vassal devletler çerçevesi içinde yaşamakta idiler. Şu halde orta Avrupa'da Macaristan'da da bir vassal devlet teşkili fikrinin Türk devlet teşkilâtı şuuruna uygun düştüğünü ve Kanunî nin bu mntakada, Erdel'de hususî vassal bir devlet teşekkülüne müsaade ettiği vakit, ötedenberi çok defa tatbik edilmiş Türk politika prensibine göre hareket ettiğini söylemek mümkündür. Türk siyasetinin yalnız Erdel'e değil belki aynı zamanda daha sonra işgal edilen Macaristan'a da aynı idare sekli tatbik edilip etmeyeceği meselesi ayrı bir etüd mevzuunu teşkil eder ve bunun araştırılması şimdiki hedefimizden bizi uzaklaştırır. Biz ancak Kanunî Süleyman'ın ve işgal edilen Macaristan idaresini muhtar beyliklerden ayrı olarak diğer Türk eyaletleri gibi teşkilâtlandırdığını, sancaklara taksimatını ve resmî vazife sahiplerini İmparatorluğun başka yerlerinde olan usule göre tayin ve tesbit ettiğini, hatta daha esaslı bir şekilde hazırlanmış ve padişahın yerine göre, gören göz, tutan el, yürüyen ayak formülünü şiar edindiği bir kadro ile idareye çalıştığını tesbit etmekle iktifa edeceğiz.

Vücade getirilen bu geniş teşkilât bu mntakanın idaresinde, daha çok resmî dairelerin daha fazla memur ve askerî kadroyu icabettirdi. Bunların maddî ihtiyaçlarını temin de mahallî ahalinin vazifesi oldu ve hassaten çifçiye ve toprağa tahmil edildi. Şu halde askerî ve idarî teşkilâtı ayakta tutan arazi ve toprak olunca mülkiyet sisteminin devletin temeli olduğunu ve bu arazi mülkiyet kanunlarının Türk ana kanunlarının en mühim esaslarını teşkil ettiğini haklı olarak söyleyebiliriz. Türk mülkiyet sistemini Arap mülkiyet sistemine ve günün islâm zihniyetinde inkişaf eden şekline irca' etmek mutaddır. Bu telâkkiye göre sahib-i arz hakkını devlet kendisi için alarak ancak toprağı tasarruf etmek üzere verir ve tasarruf edenin dinine göre bir tefrik yapar ve vergiye tâbi kılar. Arap sistemi toprak mülkiyeti hususunda iki sınıf tanımıştır: Biri onda bir vergi vermeye mecbur arâzi (arz-ı oş-

riyye) diğeri haraç vermeye mecbur arâzi (arz-ı harâciyye) dir. Birincilere islâmîliği kendiliklerinden kabul edenlerin toprakları, ikincilere islâmîyete tazyik neticesinde girenlerin veya red edenlerin arazisi dahildi. Mülkün bu suretle taksimnin gayesi mükâfatta, yani oşür veren topraklara, arâzi-i harâciyyeye nisbetle daha az vergi yüklemek, bu suretle öteden beri müslüman olanı daha sonra bu dini kabul edenlere veya hıristiyan olanlara karşı istifadeli bir vaziyette bulundurmamak istiyordu. Gerçi içine dünyanın bütün toprakları girince bile bu iki kategorinin o derece geniş olması iktiza eder ise de, arazinin oşriyye ve harâciyye esasına göre taksimi bütün islâm devletlerinde kat'i bir kanun olmadı. Çünkü sonradan islâmî kabul eden fakat harplerde bu dinin alemdarı olan Milletler arap mülkiyet sisteminde mevcut tefriki kendileri için bir haksızlık telâkki ettiler ve bu kanunu tamamen tadil ile, mülkün taksiminde başka nokta nazarları esas tutan tasarruf şekilleri ihdas eylediler. Bunu bazı islâm devletlerinde müşahede ettiğimiz gibi, bu dinin en mümtaz politik ve askerî milleti olan Osmanlı Türklerinde de görüyoruz. Türk devleti arap mülkiyet sisteminin yaptığı bu tasnifini tamamen kabul etmiyerek hudud mntakalarında otonom beylikler teşkil etmekte gösterdiği elâstikiyetle, toprak mülkiyetinde yeni katagoriler de yarattı. Daha doğrusu diğer milletlerden bazı esaslar aldı. XVI. asırdaki idarî ve malî mes'elelerle meşgul olan Osmanlı - Türk Devlet teşkilâtından bahseden eserler oşriyye ve harâciyye arazi tasnif şekli, Türk devletinin de tâbi' ve dahil bulunduğu islâm Kültür muhitinin bilinmesi icabettiği bir mesele sıfatıyla, daha ziyade nazari bir mukaddime olarak tarihi vaziyeti, inkişafın hareket noktası gibi zikretmektedirler. Ancak, bu meseleyi ilk olarak telhis ettiği anlaşılan bu Türkçe yazma menbaları, eski arap ve muahhar Osmanlı-Türk mülkiyet sistemleri arasında husule gelen ayrılığı tebarüz ettirmemektedirler. Bu itibarla bu gibi eserlerden malzemesini toplayan Avrupalı alimler de bu iki mülkiyet sisteminin esasları üzerinde hafifce durdular; arap ve Türk mülk sistemini tek bir istikametteki tekâmülün neticesi gibi gösterdiler. Bu husustaki Avrupa eserlerinin Arap ve Türk mülkiyet şekillerini oşür ve haraca tabi topraklarla Türk dirlik sisteminin muhtelif şekillerindeki mülkiyet tiplerini biribirinin yanına sıralamaları, tetkiklerinde toprak mülkiyetinin tasnifinde iki esas taksimi zik-

retmemeleri bu Arap ve Türk sistem şekillerini beraberce göstermeleri bundan ileri gelmiştir. Böylelikle tasnifte mantıklı bir ayrılık husule geldi ve Türk toprak mülkiyeti şekilleri hakkında sarîh bir fikir elde etmek imkânsız hale gelmiş oluyordu².

Eğer Osmanlı-Türk mülkiyet meselelerinde sarîh bir bilgi edinmek istersek, mülki hizmet mecburiyetini, vergi anahtarı olarak daha doğrusu sahibinin dinini esas tutarak bir tasnif yapan Araplardan intikal eden eski kanunu bir tarafa bırakmamız daha doğru olur. Toprak mülkiyetini başka bir nokta-ı nazara, mülkiyet hukukuna, toprağa olan tasarruftaki derecesine göre bir tetkik mevzuu yaparsak mülkiyet siste minin esasını daha iyi anlayabiliriz.

Toprak meselesini hâlfederken Türk devleti de İslâm hukukunun emirlerine ve ilk halifelerin tatbik ettiği prensibe göre hareket etti. Yani toprak sahibi olmak meselesinde, muhaceret-ı akvam devrindeki büyük fatihlerin yaptıkları gibi araziye yeni bir taksime tâbi tuttu. Kendi tarafları hâkim sınıfa yükseldiler, ancak silâhlı kuvvetler karşısında itaat edenler ise (hizmetkâr) reaya menzilesine indiler. Devlet araziye ya kendisi için muhafaza etti; yahut öteden beri sadakati görülen adamları arasında kısmen muvakkat tasarruf etmek, kısmen de temelli bir mülk olmak üzere dağıttı.

² Türk toprak mülkiyetinin öşür ve haraç esaslarına göre ayrılığını Avrupa tarihçiliğinde D'ohsson ve Hammer'in eserlerine ircâ etmek mümkündür. Daha evvel olan D'ohsson (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1797; tarafımdan istifade edilen Almanca terc. *Allgemeine Schilderung des Osmanischen Reiches*, Leipzig, 1783, 1793)

Dört büyük fasılda İslâm akaidini, dinî merasimi, ahlâk ve saltanat ümerasını ve bunlarla münasebettar olarak Türkiye'deki ahvali tetkik etmekte, fakat toprak meselelerine hemen hiç temas eylememektedir. Bundan yarım asır kadar daha sonra Hammer İslâm kültürünün en eski mülkiyet tiplerinden, (arz-ı öşriyye, arz-ı haraciyye) başlayarak mülkiyet sistemi ile mufassalen meşgul olmuştur. Fakat bu zikredilen tenevvü üzerinde fozlaca durmak ve bu mülkiyet tiplerinin yalnız, Basra ve Irak'ta kalmış olmalarını söylemekle (c. II S. 344) o intibai veriyor ki, Osmanlı İmparatorluğunun bütün arz-ı mülkleri bu iki kategoriye yani öşre veya haraca tâbi topraklar idiler. (*Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches*, Wien 1815). Hammer'in Türk mülkiyet meselesini tetkik ederken düştüğü müphemiyet ve vuzuhsuzluk Salamon Ferenc (*Magyarország a török ural-korában*) in eserinde de görülmektedir. Hammer'e dayanarak yazdığı arazi ve vergi meseleleri, kezâ müphem ve birbirini tutmayan ifadelerle doludur. Hammer'in bu hatası şark müelliflerinde de vardır. Yakın devirlerde bile

Devlet veya hazineye ait mülkler -has (Havvas-ı hümayûn, padişah hasları) adı altında - bilhassa gerek para gerek mahsülün ehemmiyeti miktarı şeklinde olan iratları başta gelen devlet masraflarına, meselâ kalelerin ihtiyaçları veya işesine tahsis edilen arazi ve mülkler olarak mevcut bulundular. Bu çeşit mülkler arasında ön plânda madenler, ormanlar, varoş olarak gösterilen mevkiiler (Macaristan'da varoş tesmiye edilmişti), güherçile istihsal eden köyler, daha sonra Türk hâkimiyetinin an'ane ve devlet menfaati nokta-i nazarından tek bir vergi addettiği bâzı mıntakalar (meselâ Macaristan'da 12 Jász kasaba ve nahiyesi gibi) bulunuyordu ve devlet bunu mülkleri muhtelif şekillerde ekseriya icara vermek suretiyle kullanmakla beraber bunun üzerindeki hazinenin mülkiyet hakkını tamamen muhafaza etti. Hazine, aslen yine bizzat sahibi bulunduğu arazinin diğer bir kısmını kendi elinde tutmayı vazife sahiplerinin maaş (geçinme vasıtası) olarak, garbteki benzerlerine söylenmesi mutad olduğu vechile fiyef şeklinde tevzi etti. Mamafih fiyef mülkiyeti tâbiri, yerine, maaş mukabili mülk demek daha muvafıktı. Çünkü bu nev'i mülkler, hizmete karşılık ücret veya maaş (dirlik veya yemeklik) olarak verilir³. Tasarrufunu temin eden beratta mülkü vermiyor, ancak bir vazifeyi bir hizmet tevdiini tazammun ediyor ve o araziye bir hizmet karşılığı tahvil daima muvakkattı, daima mütehavvil ve daha ağır şartlara bağlı idi. Hazine eğer müşkül mevkide kalırsa bâzı araziye dirlik gurubundan çıkarıyor, tekrar kendi idaresi altına alıyordu. Yahut ilga edilen hukuku tekrar onlara

Türk müellifleri arazi mülkiyeti meselelerini ve tarihî inkişafını aynı nisbetsizlik ve vuzuhsuzlukla anlatmaktadırlar. Süleyman Sudi *Difter-i muktesid* adlı eserinde (İstanbul 1807) İslâmiyetin ilk devirlerinden beri devam eden mülkiyet şekillerini Osmanlı-Türk mülkiyet sisteminde ancak tâli bir ehemmiyeti olduğunu tesbit etmeği okuyucuya bırakmaktadır. Aynı suretle bu yolda daha sonra bir eser hazırlayan Abdurrahman Vefik'de (*Tekâlif Kavaidi*, İstanbul 1320) bu hatayı yapmaktadır. Türk devleti, bu ifade ile, eski İslâm-Arap kültüründen mülk şekillerini değil yalnız kelimeleri almıştır. Vergi çeşitlerini aynı şahsa da tediye edebilirdi. Bu kelimelerin mülkiyet tiplerini bildirmesi olmayıp ancak Arapça'dan alınma kelime buldukları hakkında en büyük bir delildir.

³ Topkapı Sarayı arşivindeki bir nasihatnâmede, ister yeniçeri veya sipahi, ister müteferrika veya çavuş derecesi, yahutta zeamet veya timar, hepsi de dirlik olarak gösterilmektedir.

tevcih ediyordu. Şu halde eğer garp arazi sistemlerinde bu mülk kategorisi karşılığını ararsak, kökleşmiş bir tâbire karşı hareket etmenin güç bulunduğunu bilmemize rağmen, bunu fiyef mülklerinden ziyade maaş ve tâyinât olarak tahsis edilen mülklerde buluruz. Ancak, Osmanlı Devletinde bu ikinci nev'i mülkü daha geniş bir muhite, askerî ve idarî me'murların bütün tabakalarına teşmil etmemiz lâzımdır.

Dirlik büyüklüğüne ve kısmen tevcih şekline göre bilindiği gibi üç kısma ayrılabilir :

a) Merkezdeki me'murlara tahsis ve tevcih edilen dirlikler, ekseriya müslümanların sakin buldukları yerlerde, taşradaki paşalara, sancak beylerine mahsus olanlar ise mümkün mertebe kendi mıntakalarında bulunurdu. Bununla beraber şu noktayı belirtmek lâzımdır ki bu nev'i mülklerde padişahın veya hazinenin kiler gibi has tesmiye edilmiştir. Zira (has) tâbiri herhangi bir maksada daimî surette tahsis edilmiş mânasını tazammun eder. Meselâ Padişah veya paşanın emrinde, bu derecelerin veya me'muriyetlerin aidatı ve lâzımı gayr-ı mufarıktır. Şu halde has tâbiri kat'î bir mülk fikrini bildirmemekte, fakat mânası belli olan bu tâbirin yanında sahibinin de zikredilmesi lâzım gelmektedir (Ekseriya kullanılan muayyen tâbirler: Hass-ı padişah, Havvas-ı hümâyûn, paşa hasları, sancak beyi hasları).

b) Derece itibariyle daha küçük, eyâlet me'murlarına (eyâlet defterdarı, defter kethüdâsı, miralay, çavuş, müteferrika, mimar, Tuna ve Drava kaptanları, azep ağası v. s.) ait zeametler, zaim haslatı⁴.

⁴ Ortaçağ sonlarında, harpteki yararlıklara mükâfat olarak verilen mülkler (hakk-ı mukatele) hattâ sancak beylerine verilen mülkler de timar tesmiye ediliyordu (krş. Friedrich Giese, *Die alt Osmanischen anonigmen Chroniken*, Breslau 1922). Yeni zamanlarda mülkler arasında varidatlarına göre bir hudut tâyin etmek mutad olmuştur. Öyle ki 20.000 akça varidat, zeamete askerî, timara azamî bir hudut teşkil eder. Daha önce Deny'nin de farkına vardığı gibi (*Encyklopedie des İslam*, IV, *Timar*) bu kaidenin haricinde bir çok istisnalar kaydetmek mümkündür (Meselâ bk: Karaçon İmre, *Türk-Macar devri vesikaları*, S. 65, 85, 145, 153). Kanaatimce bu iki dirlik şekli ile, iki nev'i hizmeti mükâfatlandırmak istemişlerdi. Alelâde herkese müteaddit def'alar gösterdiği yararlıktan dolayı, isterse 50.000 akça geliri bulunsun timar tevcih ediliyor, bir me'muriyet işgal edenlere de başlangıçta ihtimal 20.000 akçadan daha az bir geliri olan zeamet veriliyor-

c) Aşağı derecedekiler, alelâde kimselerin arasından belki de sadece yiğitlikleri ile temayüz edenlerin varidatları (hasılları) ve bunun zaman ve mekânla bir çok muhtelif şekilleri ve taksimatı (ibtida timarı, kılıç timarı, teskereli timar, teskeresiz timar, be-nevbet timar, serbest timar, eşkin timar, mülk timar, sülüsân üzere timar (hisse timarı), timar mülkünü teşkil eder. Bu geniş cetvelin sonra (mülk timarı) denen böyle bir nev'i timar vardır ki kız evlâda bile miras olarak kalabilirdi⁵.

Görüldüğü vechile Türk sisteminde mülk nev'ileri merdiven basamakları gayet sıkı bir şekilde birbiri arkasında sıralanan resmî bir derece silsilesini aksettirmektedir. Bâzı mülkler ise hizmete mukabil bedel ve hizmet esnasında görülmüş masraflar karşılığı olarak tevzie tâbi oldular. Mükâfat olarak verilmesi en ziyade küçük timarların bâzı tâli sınıflarına fiili hizmetten ayrılmış ve hazarî orduya değil seferî ordudan da ihtiyat kadrosuna mensup mütekahtlere tahsis şeklinde idi ki bu gibiler bu mülklere mukabil bir hizmet ifa etmiyorlardı. Hazine tarafından tevzi edilen arazinin diğer büyük bir gurubunu temelli bir mülk olarak verilen mülkler teşkil eder. Hazine tevcih ederken, bu gibi araziden kat'î bir şekilde ve tamamen feragat etmiştir⁶.

Osmanlı Devletinin arazi mülkiyetini tanımadığı yolunda umumî bir kanaat olduğu için böyle bir kategorinin mevcudiyetini bilhassa tebarüz ettirmek lâzımdır. Bunun aksine olarak devlet

du. Birincisi bahadır bir askere, ikincisi bir me'mura verilen ücretti. Timar sahibi hemen hemen aynı derecede kaldığı halde zeamet mutasarrıfları sür'atle terakki edecek bir kariyere sahiptirlir. Bu tasnifin sebebinin her iki sınıfta tahsil ve terbiye vaziyetinden ileri gelmesi mümkündür. Vilâyetlerde (eyâletlerde) zeamet sahiplerinin büyük bir kısmının me'muriyette bulunanlar olması buna bir delil gibi görünüyor. Meseleyi evvelce tetkik eden Belin'in *Journal Asiatique* deki (eser. V. Tom. XVIII. S. 403) makalesiyle, yeniden eline alan Köprülüzade'nin (*Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine tesiri, Türk Hukuk ve iktisat tarihi mecmuası* I, 1931 S. 219 v. d.) tetkikine bakınız.

⁵ Burada kılıç sözü ile timarın en küçük parçası anlaşılacak mutad olduğu için kaydetmeliyim ki kılıç, askerî maksatlarla tevzi edilen mülklerde parça adedini de gösterir. Bir vilâyet 26 kılıç zeamet, 54 kılıç timar öyle tâbirlerdir ki 26 nefer adam, 3 kabza kılıç beş re's at.

⁶ Bu tevcih mülknâmelerle yapıldı. Bu vesikalar haricî şekilleri itibariyle berata benzerdi. Muhteviyatı şöyle idi: "... mülkleri mezbara verdim bu berat'ı hümâyûnla anları mülkiyet üzere tasarruf ede dilerse sata, dilerse bağışlaya ve dilerse vakf ede kimesne dahil ve taarruz eylemeye meneyleme..."

XIV. asırda ve XV. asrın ilk yarısında büyük arazi parçalarını temelli mülkiyet hakları ile herkese dağıtmış ve bu keyfiyet, hristiyan devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devletinde de büyük mülk sahibi bir sınıfın teşekkül etmesiyle daha aşağı içtimâî tabakalar üzerinde bir role sahip olacağı manzarasını göstermiştir⁷. Bununla beraber bu istikamette vukubulan inkişaf yeni zaman başlarında durdu. Başlangıcın Osmanlı İmparatorluğunda halifelîğin kabulü zamanına (1517) irca' edebileceğimiz islâm hukukunun daha geniş bir sahada tatbiki bir taraftan mülk tevcihini azalttı; diğer taraftan hükümette XVI. asır başlarından itibaren hususî ellere geçmiş olan mülklerin büyük bir kısmını tekrar hazine aldı. Sık sık vukubulan müsaderelerden ancak küçük ve ehemmiyetsiz mülkler nisbeten kurtulabilmiştir. Hususî mülkü teşkil edenler gayri muayyen ve tehlikeli vaziyetleri dolayısıyla, bir şeye mahsus mülk yani vakf (cem'i evkaf) haline gelmeye başlamışlardır ki bunun neticesinde yeni bir mülk tipi ortaya çıkmıştır. Vakf namı altında insanî ve hayırlı maksatlara tahsis edilmiş mülk dinî esasları dolayısıyla padişahın keyfi hareketlerine karşı da müdafaa edildiği için, aynı zamanda, hususî menfaate de hizmet ve vâkıfın vakfın gelirinin kendi ahfadına nesiller boyunca devam eden bir hisse temin etmiştir⁸. Bu sebeple, dinî maksatlara tahsis edilen mülk yani vakf öyle bir mülk şekli oldu ki, bunda hususî menfaat, gizli ve mütevâzi bir şekle bürünmesine rağmen asırlar boyunca kendini sağlamca muhafaza etti. Eski mülkler hemen hemen istisnasız bir halde inkişaflarının muahhar şeklini aldılar ve tabîî vakfa tahsis edilebilmiş, böylece her mülk ergeç vakf haline gelmiştir. Gerçi mülk bu suretle şahsın malı olmaktan çıkmıştır. Fakat artık hazineye dönmüyordu ve hazine me'murları vasıtasıyla sadece bunlar üzerinde nezaret etme hakkını kullanabildi.

Türk hâkimiyeti altındaki Macaristan'da mülkiyet sistemi esas itibarıyla imparatorluğun içinde XVI. asır ortasında meydana

⁷ XV. Asır ortasına kadar eski aileler birer mıntakada mahallî hanedanlar gibi yaşamakta ve karışık zamanlarda tahta geçecek namzetleri tâyin eylemekte idiler (bk. K. İmre, *Eski Türk Kronikleri*, Giese neşri).

⁸ Böyle mülklerin idaresi hakkı, hususî tâbiri ile evlâdiyet ve meşrutiyet üzere babadan oğula intikal ediyordu. İdareciler muayyen olan hisselerini, fena bir kontrol neticesinde, büyük mikyasta artırabiliyorlardı.

gelen şekil ile aynı idi; ve bundan sonra da onunla müvâzi şekilde inkişaf etmiştir. İkisi arasındaki fark ancak Macaristan'da hazinenin daha başlangıçtan itibaren bütün mülkiyet hakları ile az miktarda büyük araziye vermiş olmasındadır. Bunun sebebi buradaki teşkilâtta islâm hukukunun kuvvetle hâkim olduğu ve mülk tevcihlerine müsait bulunmadığı devre tesadüf etmesi, diğer sebebi de serhaddeki nazik durumun ve müdafaa ihtiyaçlarının Macar eyâletlerindeki araziye sahip olmayı gittikçe daha fazla bir nisbette icap ettirmesi ve hususî mülklerin teşekkülüne savunma bakımından imkân vermesi olmuştur. Bununla beraber hususî mülk burada da vardı. Hattâ yalnız Türkler değil hristiyanlar da bu gibi araziye sahibdir. Ancak her ailenin menfaatine şahsî, serbest mülk, vakf şeklinde muhafaza edilmesi istenecek mülklerin az olması dolayısıyla bizde vakf müessesesi imparatorluğun içinde olduğu dereceyi asla bulmamıştır. Macaristan'da mülkün büyük bir kısmı filhakika hazinenin malı olarak kaidi; ve varidatı, söylediğimiz gibi, ya doğrudan doğruya hazineyi zenginleştirdi; yahut da bazı memurların ihtiyaçlarını temine yaradı. Şu halde Macaristan'da Türklerin eline geçen araziden en fazla hazineyi veya zikredildiği gibidevletia birbirini peşine sıralanan muhtelif derecedeki memurlarını mülk sahibi olarak görmekteyiz.

Macar arazisini bir buçuk asır bu yeni mülk sahibi sınıf idare ettiği için yalnız mülk şekillerinden değil, bunların sahiplerinden büyük ve orta derecedeki arazi sahiplerinden de bahsetmek icabetmektedir. Yüksek derecedeki mülk sahibi gurup tamamen yeni bir içtimâî bir sınıf meydana getirdi ki bu, eski çağda Roma'daki Provincialis memur sınıfına benzetilebilir, ve her halde Türkiye'de arazi sahibi asillerin bulunması sebebi ile kendi hususî şartıyla teşekkül etmişti. Filhakika XIV. ve XV. asır Türk cemiyeti yukarıda temas ettiğimiz gibi ne arazi sahibi yolu ile sınıflara ayrılarak ve nüfuzlu aileler servetleriyle birlikte resmî vazifeleriyle de nüfuzlarını arttırarak ve merkezi iktidarın zayıflığı hissedilince ondan ayrılmak, mahallî oligarşiler halinde teşekkül etmeye başlamak yolunda idi. Osmanlı İmparatorluğunu bu inkişafında, eski devirde de bir iki asırlık parlak bir hayattan sonra, mevcudiyetlerinin hatırası olarak arkalarında kalmış muazzam harabelerini terkederek küçük beyliklere bölünen Halifelîğin uğradığı akibet tehdit ediyordu. Diğer İslâm devletleri ile birlikte mües-

seselerini Osmanlıların da örnek olarak kaldıkları Selçuk Türkleri aynı şekilde devlet hayatını ikmal etti. Onların izi üzerine kurulan Osmanlıların seri yükselmesini süratli bir sukut takip edecekti. Fakat Osmanlı hanedanı kendini tehdit eden tehlikeyi zamanında hissetti; ve bunu önlemek için yüksek vazifelere tayin edilen adamları aynı yerde bırakmayıp, derhal bir iki sene sonra başka bir vazifeye nakletti. Yüksek memuriyetleri ve bununla birlikte zikrettiğimiz gibi, bu memuriyetlerin masraflarını temine yarıyan büyük mülkleri de her sene yeniden tevzi'e tâbi tuttular. Bu idarî prensibin tatbik şeklini anlatmak üzere Macaristan'ı tam bir misal olarak zikredebiliriz. Çünkü memurların sık sık değiştirilmesi Kanunî Sultan Süleyman devrinde, yani Türklerin Macaristan'daki teşkilâtları zamanında, bir usûl olmaya başlamıştı. Bab-ı âli Budin Kal'esine 141 senelik Türk hâkimiyeti devrinde beylerbeyi olarak 70 paşa göndermişti. Bunlar arasında 28 tanesi iki def'a bu vazifeye tayin edilmişlerdir ki, şu halde eyâlet idaresinde 98 def'a şahıs değişmesi olmuştur. Vasatî olarak her bir buçuk senede bir, fakat ekseriya bir iki ay içinde yeni bir adam idareyi eline aldı. Bu suretle mütemediyen değişen paşaların müşkül şahsi vaziyetlerini, şahsî mesuliyet duygusunun zayıflaması ile muamelelâtın cereyanında vukubulan bozukluğu kolaylıkla tasavvur edebiliriz. Bu uzağa tayin edilen idareciler, tevcih beratını ellerine aldıkları zaman, yabancı memleketlerin beylerbeyi kendileri ile Bâb-ı âli arasında bir irtibat olmak üzere ve işlerini takip, tasfiye ve cereyanından haberdar etmeleri için, İstanbul'da bir kethüda bırakırlar ve yeni memuriyet mahallerine ise, maiyetlerini dost ve hizmetkârlarını götürürlerdi ki, bütün bunların varlıkları efendilerinin mukadderatına tâbi idi. Paşanın konağı halkını teşkil eder ve resmî saraydan ayrı olarak paşanın şahsî işlerini de, arazi ve mülklerinin idaresinde çalışırlardı. Bu esnada İstanbul'daki kethüdanın en birinci vazifesi efendisinin me'muriyetini uzatmak veya kendisine yeni bir mansıp temin etmektir. Fakat bu çok def'a

⁹ Bu hususta iki cereyan birbirine karışıyordu. Bunlardan biri, *köglü parçaları* (Yüksek mevkie çıkmış bir adam, Vezir Sinan Paşa onları bu suretle tesmiye ediyordu) olup ekseriya islâm olmayan mahallerden toplanarak Enderûn Mektebi'ne gelen ve sonra me'mur kadrosuna girenlerdi ki sarayda, köksüz fertler sıfatıyla padişahın kayıtsız şartsız taraftarı bulunurlardı. Diğerleri ise, babaları evvelce yüksek mevkiilerde bulunmuş olan ve kendileri için de böyle mansıplar ümid

güç oluyordu. Çünkü mansıpların tevziinde şiddetli bir müsabaka cereyan ediyordu. Talipler çoğaldığı gibi⁹, me'muriyetleri aslında olduğundan daha küçük varidatıyla dahi kabul etmeğe mütemayil idiler. Seleflerinin para vermeden sahip oldukları me'muriyeti için malî müşkülâta düşen hazineye para, gittikçe daha yüksek bir meblâg vadediyordu. Vaziyet o dereceye geldi ki, mansıbın kıymeti ve ona ait varidat, muayyen bir meblâg karşılığı gösteriliyor, ve mansıp ancak varidatına göre tesbit edilmiş bir para mukabilinde elde edilebiliyordu¹⁰.

Görülüyor ki, bu hal Eski Türkiye'ye ait bildiklerimizden tamamen başkadır. Vaktiyle orta ve yeni çağların birleştiği devirde, Türkiye müsavat ve serbest kıymet kazanmanın vatani olarak şöhrat almış, bunun efsanevî şöhratını hıristiyan milletlerden de bâzi heyecanlı kimseleri, bu arada, bu kabil cennetten talihlerini arayan zayıf ruhlu macera-perestleri, *şövalyeleri* kendine çekmişti. Fakat imparatorluğun hudutları takarrür edip çerçevesi de dolunca Türkiye fevkalâde imkânlar memleketi olmaktan çıktı. XVI. Asır ortasından sonra İmparatorlukta ancak mahdut bir muhit, daha fazla saraydaki Enderûn Mektebinden çıkanlar kendilerine bir mevki temin edebildiler. Bu mekteplerin o vakitki ileri gelenleri hemen münhasıran kendi çocukları ile dolması sebebiyle açık bir mansıbı, ancak herhangi suretle bu kılığa dahil olan, veya memleketin

eden beyzâdeler idi ki nihayet ümitleri tahakkuk edince, menşelerine göre kendilerini paşa-zâde, paşa-oğlu tesmiye ederlerdi. Namzetlerin sayısının harpteki kayıplara rağmen, münhal mevkiiler adedine nisbeten fazla olmasının bir sebebi de muhakkak ki taaddüt-i zevcat ve bu suretle daha büyük ve daha kalabalık ailelerin bulunması idi. 1883 sonunda Mora'da ölen Kaymakam Mustafa Paşa'nın, Silâhtar'a göre (c. II, s. 230) 70 oğlu vardı.

¹⁰ Mansıplar ve hasırlarına karşı rekabet ve müsabakadan, en muteber kimseler bile kendilerini çekemediler. Hanedanın kadın azalarından olan çocukları bile bu me'muriyetlerin varidatından müstağni kalamazlardı. İstanbul Arşivinde Nüfuzlu ailelere mensup hanım sultanların oğulları hesabına istirhamkâr bir şekilde müracaatlarını gösteren bir çok vesikaya rastlanmaktadır. Bu suretle D'ohsson'den sonra Hammer (c. II, s. 78) in geniş muhitlerde yaptıkları o çirkin ithamın hanedanın hepsine asla şümülû yoktur. Hanedana mensup sultanlar oğullarını serbestçe terbiye ediyorlar ve bunlar tıpkı paşaların çocuklarının geçtikleri merhalelerden geçiyor, ancak taşra me'muriyetleri yerine daha ziyade saray hizmetlerinde bulunuyorlardı. Bir listede takriben yirmi tane saraya mensup çavuş ve müteferrika arasında üç tane sultan çocuğuna rastlanmaktadır (Devlet Arşivi, Sadrazam «Sarı» Süleyman Paşa'nın Sikloş civarında ele geçen evrakı arasında).

her tarafını dolaşan asil hareketler, sınıfta oğul Paşa-oğlu, Paşazâde veya damat olma suretile, sonradan eklenen bir genç kendi önünde görülebilirdi. Muasır resmî kaynaklardan, mahlûl düşen dirliklerden anlıyoruz ki Macaristan eyâletlerindeki bu gibi araziye de yine merkezdeki me'mur sınıfı gözüne kestiriyor ve kendi için talep ediyordu. Budin Beylerbeyinin büyük bir kısmı ya paşa-zâde veya sultanların zevci-damadı idi. Orta derecedeki mansıplar ve dirliklerde bir vilâyetteki me'mur sınıfı arasında taksim ediliyordu. Şu halde büyük dirlikleri memleketin yüksek me'mur sınıfı işgal, küçük ve ikinci derecede olanı da mahallî ve taşra aristokrasisi taksim ediyordu¹¹.

Bu sistemin bütün neticelerini tetkik etmek istememekle beraber zaten malûm olan bir vaziyete, yâni bu sistemin arazinin mukadderatı ve işletme tarzına çok zararlı olduğu meselesine, temas etmemiz lâzımdır. Daha eski devirlerde gerek amellî işlerde gerek hususî hayatta devamlılığa daha çok yer veriliyor ve işler bir programa göre cereyan ediyordu. XVI. Asırdan itibaren dirliklerin sık sık elden ele geçmesi sebebiyle, her yerde muvakkal bir vaziyet ve dolayısıyla iptidai bir iktisadî hayat şekli hâsıl oldu ki, bilhassa büyük dirlik sahipleri daimî bir surette geçici, yolda ve hemen hemen at sırtında diyebileceğimiz bir hayat yaşadılar. Vezirler kendilerine daha iyi bir yurt hazırlamak hususunda bile bir gayret gösterdiler. Macaristan'da, bu uzak eyâlette, o zamanki vaziyet için Türklerin söylediği şu darb-ı mesel bilhassa çok yerindedir: «Türkiye'de büyük babasının evini gösterebilecek hiç kimse yoktur».

Yukarıda söylediklerimizle anlatmağa çalıştığımız gibi büyük dirlik, evvel emirde devlet makinesini merkezî gayelerine hizmet ile, imparatorluk idaresinin yüksek şahsiyetlerinden, saray hayatında büyük sayıdaki me'murlarının masraflarını temin ediyor ve bu suretle bunları iktisadî bünyesi ile devletten müstakil bir halde bulunuyordu ki bu, idareye daha doğrusu hanedana müessir bir dizgin ve nazım bir vasıta haline inkılâb etti. Buna mukabil devlet

¹¹ Bir Ruznamçe (Viyana. Kons. Akad. Kütüphanesi, Mss. I. F. S.) bu hususta birçok misaller ihtiva ediyor. 1554 de yâni Macaristan'daki işgalin ilk senelerinde buradaki orta derecedeki dirliklerin ekserisinin, babası mühim me'muriyetlerde bulunanlara verildiği görülmektedir.

hizmetlerinin hâiz olduğu müdafaa kudreti ile gören ve devlet hayatının mevcudiyeti için lüzumlu silâhlı kudreti temin eden küçük dirlik idi. Türk küçük dirlik sahibi sınıfının daha aşağı askerî dirliklerin vaziyeti, birçok noktalarda büyük dirlik sahiplerinden ayrılıyordu. Evvelâ küçük dirliği elde etmek ve devamlı olarak sahip olmak daha kolaydır. Bu gibi dirlik sahiplerinin Türk veya İslâm olması da muhakkak şart değildi¹².

Osmanlı Türklerinin adet itibariyle az olmalarına rağmen, büyük bir imparatorluk kurduklarını hatırlarsak, arazi sahibi sınıfın ne suretle teşekkül ve tereküp ettiğini sarahatle görürüz. Türk Devleti, bilindiği üzere, yabancı unsurlar, yabancı milletler ve fertlerden istifade edilmek suretiyle büyümüş ve memleket, tâ Tuna'ya kadar genişlemişti. Daima, daha eski fütûhattan kazandığı kuvvet daha sonrakilere, itaat altına alınan milletler, müteakip hücumlara hız ve heyecan verdi. Bu husus da müşterek gaye, öyle tezatları zorluyordu ki, bir bedevî Dalmaçyalı ile bir ortodoks ateşe tapan Yezidi ile yanyanadır. Evvelce Anadolu'daki fütûhatta olduğu gibi Rumeli'deki Balkan dağları arasında da birçok milletleri mağlûp etti. Bunların çocukları evvelâ asker olarak, sonra dirlik alan serhât muhafızları sıfatıyla sadakatle hizmet ettiler. Onların dinini de kabûl ederek kendilerini birçok nesillerce Türk-İslâm devlet şuuruna damgaladılar. Yeni memleketler fethedilirken bunun nisbeten büyük kısmı evvelce zaptedilen komşu milletin omuzlarına yüklendiği için Türk devlet siyaseti, hâkimiyeti altına giren yeni memleketlerin arazisi, bu milletler içinde artık Türk olan kimselere tevcih etmeyi tabii gördü ve buraların zaptında yardım eden ve bundan sonra da müdafaa edecek olan bu askerlere verdi.

Bu neticeleri, itaat altına alınan yabancıların kendiliklerinden hizmetlerini, ve gördüğümüz gibi, uzun zamanlar hakikaten sağlamlığı sabit olan teb'alık sadakatlerini hatırlarsak, Osmanlı Devletinin Macaristan'daki teb'alarında da tam bir merbutiyet beklediğini, âsil-zâde, köylü herkesin mazisini inkâr ederek tam

¹² Kronik ve vesikalar, bu husustaki tatbikata istisna addedilmesi mümkün olmayacak derecede delil teşkil eden birçok misaller göstermektedirler. Bilhassa XVI. asrın ikinci yarısından itibaren, uzaklık ve para naklindeki güçlükler sebebiyle askerlere nakit para yerine imkân insbetinde toprak verildiği zaman, hazine, devlet hizmetlerine karşı hristiyanlara da dirlik veriyordu.

bir şuurla hizmetini kabul etmesini, bazı Balkan Milletlerinin yaptığı gibi, dine mukabil dinini, kültüre karşı kültürünü değiştirmesini, hattâ bunun için ilk adımı, Türk devletinin vicdanları kazanmak için ne evvelce ne de sonra programlı bir mesai sarf etmediği için, onun atmasını istediğini anlarız.

Macar âsıl-zâde sınıfının bu arzuyu yerine getirmek için hiçbir şey yapmadığını, Türk gayelerinin tahakkukuna ne kendi dini ile ne de dinini terketmek suretiye kendini vermediğini biliyoruz. Buna mukabil yerli cemiyetin aşağı tabakası, köylüler, Macaristan'da da vaziyeti başka türlü muhakeme ve başka türlü hareket ettiler. Çünkü yer yer Türk idaresinden şimale doğru çekilen muhacir Balkanlı guruplardan tesir ve ilham alıyordu. Köylülerin büyük bir kısmı yeni idare teşkilâtı ile nâdiren temasa geldiği için, Türk hâkimiyeti altında ruhî problemlerden ziyade, iktisadî mesele gördükleri ve bu vaziyetin icaplarına göre davranmağa çalıştıkları galip bir ihtimâldir. *Jobbâgy* (Serf) isterse Türklerin yanında kılavuz, ulûfeli sipahi olabilirdi. Balkanlıların ekseriya yaptığını Macar da yapabiliyordu. Meselâ Werböczy'nin Budin Hâkimliğinde halefi olan Nagy Peter adlı birisi, Türk ekmeğine bir sipahi gibi hizmet etmişti. Hıristiyan olduğu için mahdût gelirli bir araziye de elde edebilirdi. Meselâ Kev Hâkimi Dimitri (Birö) 1547 de timâr olarak üç Macar köyü almış ve nihayet eski toprağında da kalmıştı. Çünkü hazinenin dirlik için tesbit ettiği umumî mülkiyet hakkı köylüyü toprağından uzaklaştırmıyor, bilâkis, Türk Kanunnâmesi de onu memleketin diğer yerlerinde Macar Krallık kanunu gibi, tarlasına bağlıyordu. Filhakika Osmanlı kanunları umumiyetle, köylünün eski hayat şeklini, yeni yabancı kâidelere göre tadil etmek hususunda hiçbir gayret göstermemiştir. Osmanlı Hükümeti millî devletlerin yaptığı gibi, imparatorluğun bütün vilâyetleri için, aynı şekilde muteber tek bir hukuk sistemi meydana getirmedi. Ele geçirdiği devletlerde bulduğu muhtelif kanun ve hukuk yerine, her yerde ve her şerait altında aynı derecede muteber bir kanun ikame etmedi. Bilâkis çok tabakalı bir dünya imparatorluğu gibi, eski nizâmı ve hukuk usûllerini lâzım gelen yerlerde istediği şekilde tadil etmeği kâfi buldu. Bu iddiayı bir çok misâllerle isbat etmek mümkündür. Hukuk vaziyetinin tanziminde bu iki nev'i âmili, eskiden beri câri olanla fâtipler tarafından kabûl ve tatbik edilen unsurların karışmasını,

Türk hükümetinin bazı mıntakaların idaresinde ana prensib olarak tedvin ettiği kanunnâmelerde¹³ göstermektedir. Bu kanunnâmeler hemen her yerde eski vaziyeti, fetihten evvelki vaziyeti zikrediyor ve geçen hükümdarların, Suriye'de Mısır sultanları Çakmak (1439-1453) ve Kayıtbay (1468-1496), Diyarbekir havalisinde Türkmen Uzun Hasan (1453-1477), Bizans'ta Paleolog İmparatorlarının Macaristan'da Macar krallarının koydukları kanunlar hakkında hüküm vermekte, ya aynen ibka veya onları tadil etmektedirler¹⁴.

Türk idare teşkilâtı, bizde de bu müsaadekâr diyebileceğimiz ruhda teşekkül etmeye başladı ve bilhassa ilk zamanlarda, teşkilâtın kurulduğu sıralarda, eski nizâm ve hukukî teamüller birçok hususta muteber tutuldu, ve ekseriya mevzu bahis yerde, mahallî tâbirleri de kullandı.¹⁵

Bununla beraber, tabîdîr ki, ilk tereddütlerden sonra devlet, Macar arazisini gittikçe daha fazla nisbette kendine mal etmek istedi ve burada bir buçuk asır zarfında, yalnız araziye ve yurkarda mevzu bahis edildiği üzere bundan faydalananları değil, fakat aynı zamanda, eski sâkinlerini de kendi usulündeki içtimâî teşkilâtın içine sokan bir çok yenilikler vücuda getirdi. Feodal

¹³ Hammer'in (*Staatsverfassung*) eserinde neşrettiği bilhassa XVIII. asırda çıkarılmış kanunlardan başka, son zamanlarda Türk arşivlerinden Macaristan arazisine ait müteaddit kanunnâmeler ele geçti ki, bunlar Ömer Lûtfi Barkan'ın büyük hacimli eserinde intişar etmiştir. Szeged (Segedin) ve Szigetvar (Sigetvar) kanun nâmelerini Avrupa koleksiyonlarında bulmak kabildir.

¹⁴ Budin kanunnâmesi, meselâ kırıllarının zamanında harp florisi vermeğe mecbur tutulmazlardı. Bundan sonra da mecbur degillerdir. Buna benzer nakilleri, diğer tanınmış kanunnâmelerde de bulmaktayız.

¹⁵ Bu neviden olanlar: Itce, Csöbör, Köböl, Pint, ako, font, mazsa, vontato, gajda, szegény, Zsellér ve sairedir. Türk hükümeti İslâm dinine mensup çiftçi unsurları iskân etmek istemediği yerlerde toprak meselelerine pek o kadar ehemmiyet ve alâka göstermedi. Bunun neticesinde, meselâ Balkanlarda bazı adalarda, hıristiyan ahalinin üzerinde cesim gayrı menkuller toplandı. Aynı suretle Macaristan'daki eyâletlerde hıristiyanların arazi gayrı menkullerine mâlik olmasını yasak etmedi. Bu sebeple bizde de, birçok fertlerin arazi gayrı menkulü oldu. Mütemediyen işlenen tarlalar, bağlar ve bahçeler hıristiyanların elinde de hususî mülkleri teşkil ediyordu. Senelik vergilerini maktuen veren ve Türk idare merkezi bulunmayan şehirlerde ise, idare cihazı çift sürülen tarlalar, mülkün kimin malı olduğu meselesine tamamen lâkayt kalmışlar, hattâ bu mülklerin sahibini değiştirmesine de mâni olmamışlardı. Şehirlerin eski işlenmiş hududu eski devirde olduğu gibi bir kısım şehirlerin parçalara bölünmüş şahsî mülki idi.

teşkilât onun nazarında yabancı ve gayelerine zararlı görüldüğü için, asıl-zâde sınıfının vaktiyle fethettiği memleketlerde olduğu gibi, bizde de bi'l-iltizam ve sistemli olarak ortadan kalkmasına çalıştı. Çünkü bu suretle rehberleri olmayan *Jobbagy*ler jobbagy sınıfının yegâne efendisi ve rehberi olmak istemiş ve onu padişah sürüsü (reâyanın birinci manâsı sürü) adı altında yeni bir çerçeveye, yeni bir içtimaî sınıfa sokmuştur. Tarihi hakikat olarak burada tebârüz ettirmemiz lâzımdır ki, türkler reâyaya adı altında herkesin zannettiği gibi, aşağı derecede bir sınıf veya mezhebi kastetmemiş, ancak imparatorluğun bütün çiftçilerini, Anadolu'nun islâm halkı ile Tisza vâdisindeki hıristiyanı, kelimenin orijinal manâsına göre, padişahın bütün teb'ası gibi aynı şekilde anlamışlardır¹⁶. Devlet bizde de çiftçiyi, şimdiye kadar imparatorlukta yaşayan milyonlarcası gibi, yeni hıristiyan teb'adan başka bir şey telâkki ve kendilerine resmen islâm reâyadan veya diğer hıristiyan devletlerinde çiftçinin ödemeye mecbur ve muktedir olduğundan daha ağır bir yük tahmil etmedi. Bilâkis nazari olarak ona büyük ehemmiyet atfetti.

Devlet idaresi hakkında bazı tavsiyeler ihtiva eden bir eserde okuduğumuz gibi, hâkimiyetin iktisadî temellerini reâyada görmektedir. *Devlet iktidarını, ordu, orduyu hazine, hazineyi reâyaya temin eder.* Bu muhakeme tarzı, sadece, nazari eserleri şarka mahsus bir şekilde süsleyen mücerret boş bir söz, münferit bir misal değildir. Türk kanun-nâmeleri, hattâ idare makinesinin bazı hâllerde verdiği emir ve talimatlar hep bu manâdadır. Daima reâyanın, padişahın himayesinde yaşadığı tebârüz ettirilir. Hükûmete her münferid hadise ahlâkî telâkkinin çiftçiyi himâye vesilesiyle tekrarlanması için iyi bir fırsat verir. Türk idari makamlarının emir ve talimatlarında bu fikrin her hangi bir hıristiyan devleti muamelâtında, mevzuu bahs edildiği derecede, yer buldu-

¹⁶ Reâyaya mefhumunun zıddı, islâm demek olmayıp efendi, toprak sahibi bey (sâhib-iraiyyet ve sâhib-i arz) demektir. Gerek fertlere ait kayıtlar gerek umuma şâmil kanunnâme maddeleri gibi birçok misâller, islâm çiftçilerinin de reâyaya olduğunu göstermektedir. Bu kelimenin manâsını, XVIII. — XIX. asırlarda diplomasi jisanı, bilhassa Balkanlara doğru inen rus diplomasiyi değiştirdi ve bir politika parolası yaparak umumî dile sokan Hertsborg'un 1883'de çıkan büyük eseri *Geschichte der Byzznt und des Osmannischen Reiches* Balkan yarımadasında hıristiyan milletlerini *Rajahvölker* olarak tesmiy etmektedir (s. 651).

ğunu iddia edebiliriz. Bununla beraber Türk hâkimiyetinin bu rahatla ifade edilen iyi niyetli nazari sözlerine, def'alarca tekrar olunan çiftçiyi koruyucu emirlerine rağmen Macar milletinin acıklı harabisi, diğer bir şüphe götürmez tarihi bir vakadır ve ikisi arasında doldurulmaz, haledilemeyen bir tezat ve mubayenetin derinliği durmaktadır. Bu tezatın sebebini ararken görüyoruz ki, Osmanlı Devleti, mevzubahs bu ahlâkî prensipleri daha en parlak devrinde bile, tatbik edememiş, vilâyetlerin (eyâlet) idaresi, merkezin nazari olarak koyduğu esaslardan tamamen başka bir mecraza yürümüştür. Ferdin iktisadî faaliyeti, şahsî mülkün daimî surette daralması sebebiyle, ancak umumî işlerde başkasının mülkünde kiracı veya ortakçı olarak iş yapmak imkânları bulduğu için, kendini muhtelif devlet ve kilise gelir kaynaklarını işletmeye verdi. Fakat zamanla darlaşan kazanma imkânları dolayısıyla, iktisadî hayatın yazılı olmayan kanunları, burada da kendini göstererek, ferdî ve umumî iktisadî hayatta sukuta başladı. Bu hususta, umumî hatları ile, sukutun gerek umumî vaziyet sebebi ile, gerek yanlış tedbirler almakla vukua geldiğine ve bu şartların zikzak yollardan ferdî ve umumî iktisadî bozduğuna işaret etmek kâfidir. Fakat bu darbeler islâm ve hıristiyan teb'aya, hiç bir fark gözetmeksizin, aynı surette inmiştir. Osman oğullarının büyük hükümdarlarından sonra, umumiyetle XVI. asır son yarısından itibaren, imparatorluğun islâm ve hıristiyan teb'ası aynı surette ihmal görerek, şursuz bir şekilde hayat sürdürdüler. Yalnız Macar inkişafı durmadı; imparatorluğun diğer kısımları da, komşu ve yakın Avrupa Milletlerinininkine muvazi olarak ilerliyemedi. Buna mukabil, Padişahın istibdadı altından kurtulurken, yalnız Balkan hıristiyanları birdenbire seri bir inkişafa kavuşmakla kalmadı; aynı zamanda eski Türk reâyası ve Türklüğünde önünde yeni bir hayatın perspektivi göründü. Buna hakiki kıymette bir delil olmak üzere Anadolu'daki islâmların da Avrupa eyâletlerindeki hıristiyan ahali gibi, Paşaların keyfi idaresi ve zulmü altında ezildiklerini göstermek kâfidir.

Mamafih, Türk mülk sistemine ait umumî hükmümüz, bu söylediklerimizden sonra da, eğer son def'a gözden geçirirsek, Türk mülk sisteminin diğer bir cephesine daha temas etmez ve bunun yalnız askerî ve iktisadî münasebetlerini hatırlamakla iktifa eder; bunun yerine arazi, arazi sahipleri ve işçilerine tealluk eden yalnız

bir kısmını alırsak ve bu sistemin devlet politikası ile olan alakasını muhakeme etmezsek, bir taraflı ve eksik kalacaktır. Türklerde arazi mülkiyeti, basit bir iktisadî şekli veya âmil olmakdan, harp vasıtası bulunmaktan fazla bir şeydi. Bu çok taraflı ve daima canlı, her büyüğün keyfine tabi bulunan teşkilât, kendiliğinden mevcut olan istiklâlî dolayısıyla, diğer bir cepheden siyasî kudretin kuvvetli bir temeli ve mesnedi idi. Mülkiyet hukukunun tahdit edilmesi sebebiyle, zararlardan maada cemiyetin iktisadî sisteminden ve şuurundan hariç kalan sayısız küçük kuvvetler iz bırakmadan kaybolmadı. Bilâkis ölçülemeyen müsbet bir kuvvet olarak, devlet iktidarı etrafında toplandı. Mülkiyet sisteminin ferdler bakımından istifadesiz şekli devlet iktidarını kuvvetlendirdi. Devlet kuvvetinin yanında dirlikler sistemi merkezî iktidarın vücut bulmasına temel teşkil etti. Bu iktidarın tepesinde, Allahın gölgesi olarak yaşayan ve hükümdar olan Padişah bulunmaktadır. O, birçok eksiklerine rağmen asırlarca müddet fırtınalara göğüs germiş, devlet hayatını, büyük bir imparatorluk şeklinde iki asır fazla uzatmıştır. Kanun muteber kaldıkça, ve tatbiki esas düşünce ve gayelere göre yapıldıkça, meydana gelen yanlışlıklar düzeltilebilir, eksikler tamamlanabilir idiler. Bazılarının itaatsizliğini diğerlerinin disiplini telâfi etti; zararları başkalarının iyi hareketi tadil ve izale etti. Payitahttaki asker isyânları kendi maksatları için tahsil ve terbiye görmüş vezirleri hiç bir zaman kazanamadılar; ve 98 Budin Beylerbeyi arasında bu uzak eyâlette bir buçuk asır zarfında efendisine karşı isyan eden tek bir tane çıkmadı. Fakat dirlikler muvazene unsuru bir kuvvet olmaktan çıkıp, muvaffakiyetli ıslahat tecrübeleri de bilhassa XVIII. asırdan itibaren, vezirleri tesiri olmayan şeyler haline getirdikten, dirlik sahibi askerde, hazinenin alelâde kiracısı vaziyetine düşdükten sonra, disiplini kaybeden vezirler ve askerler birbirini buluyordu. Bağdat'da ki Suriye'de veya aralarındaki Romantik devrin bir kahramanı, Tepedelenli Ali Paşa'nın da bulunduğu Yanya'daki Paşalar askerle birlikte isyan bayraklarını ve silâhlarını Allahın Gölgesi aleyhinde kaldırıyorlardı.